

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ

ΟΡΕΙΝΟΤΗΤΑ, ΜΕΘΟΡΙΑΚΟΤΗΤΑ, ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Οι ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ εγκαινιάζουν με το παρόν τεύχος μια σειρά αφιερωμάτων στις μεγάλες γεωγραφικές ενότητες της Ελλάδας, τα οποία επιμελούνται ειδικοί προσκεκλημένοι συντάκτες. Για την Ήπειρο αποταθήκαμε στον **Στάθη Δαμιανάκο**, ο οποίος με ενθουσιασμό αποδέχτηκε την επιμέλεια του ειδικού τεύχους και την ολοκλήρωσε με τη γνωστή πληρότητα και ευαισθησία που χαρακτηρίζει το όλο έργο του. Δυστυχώς ο Στάθης δεν είδε το έργο του τυπωμένο: ο ξαφνικός θάνατός του άφησε σε όλους μας πίκρα και κενό για τον επιστήμονα και φίλο που τόσο πρόωρα χάσαμε. Αφιερώνουμε στη μνήμη του αυτό το τεύχος, όπως και τις μελλοντικές παρουσιάσεις του αφιερώματος στα Γιάννενα και στην Αθήνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στάθης Δαμιανάκος*

Κι' ήυρα στις κορφές της Ήπειρος...

Κι' ήυρα σαν πρωτάρη ένα λαό...

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*

Στοιχεία, κατά σειράν, της «πολύ μακράς», της «μικρής» και της «μακράς διάρκειας», σύμφωνα με την ορολογία του F. Braudel, η ορεινότητα, η μεθοριακότητα και η κινητικότητα πληθυσμών που σημαδεύουν τη γη της Ηπείρου λειτουργούν στο σύγχρονο φαντασιακό ως οιονεί νομοτελειακοί παράγοντες της οικονομικής και πολιτισμικής υποβάθμισης της περιοχής, υπεύθυνοι για την κατάταξή της στις λεγόμενες «μειονεκτικές» περιοχές της Ευρώπης.

Η ορεινότητα και το δυσπρόσιτο του χώρου έχουν δημιουργήσει την ακράδαντη πεποίθηση ότι η καθυστέρηση της οικονομίας, ο κοινωνικός απομονωτισμός και η πολιτισμική αναδίπλωση, συνιστούν εγγενή και μη ανατρέψιμα χαρακτηριστικά της. Η μεθοριακότητα προτάσσεται ως ο κύριος παράγοντας της απώθησης στις παρυφές, τα περιθώρια, την ενδιάμεση εκείνη ζώνη «μετάβασης» από το οικείο στο άγνωστο, φορέας ανέκαθεν μιας επίφοβης αμφισημίας, επισφαλής και επικίνδυνη. Η κινητικότητα, τέλος, παραπέμπει εν πολλοίς στην άμβλυση των δεσμών με τη γενέτειρα, την αλλοτρίωση κάθε αισθήματος αυτοχθονίας προς όφελος μιας αβέβαιης πολιτισμικής επιμιξίας, στην «αγροτική έξοδο» που, αν πιστέψουμε στις καμπύλες και τα διαγράμματα των στατιστικολόγων, οδηγεί ευθέως και σε πολύ σύντομο χρόνο στην οριστική απερίμηυσή της.

Η ιστορία ωστόσο διδάσκει πως τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε έτσι. Έως τα τέλη του 19ου αιώνα η Ήπειρος, σε πείσμα των πιο πάνω μειονεκτημάτων (ή ίσως χάρι σ' αυτά), γνώρισε μια ξεχωριστή άνθηση τόσο στο οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό πεδίο όσο και στο πεδίο της δημογραφίας. Η πυκνότητα των εσωτερικών και εξωτερικών επικοινωνιών (εμπορικές ανταλλαγές, περιοδικές μετακινήσεις λόγω εργασίας, φερέοικη κτηνοτροφία) ήταν αντιστρόφως ανάλογη με τις δυσκολίες πρόσβασης και το ανώμαλο του εδάφους, οι επαφές με την Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ή την Εγγύς Ανατολή συνεχείς και κάθε άλλο παρά προσέκρουαν σε αδιαπέραστα φυσικά εμπόδια και εθνικά σύνορα. Εξάλλου η αγροτική παραγωγή επαρκούσε για τη διατροφή

* Μέχρι τον πρόωγο θάνατό του ο Στάθης Δαμιανάκος ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris-X, Nanterre, και ερευνητικό στέλεχος του CNRS.

ενός εύρωστου πληθυσμού, και η καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών συναγωνιζόταν τα πιο επιφανή κέντρα του Ελληνισμού.

Οι πρόσφατοι κοινωνικοί και γεωπολιτικοί μετασχηματισμοί στον περιφερειακό και το διεθνή χώρο φαίνονται να αναιρούν τους καταναγκασμούς που κληροδότησε ο 20ός αιώνας στην ηπειρωτική κοινωνία. Η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης σε συνδυασμό με την επέκταση του οδικού δικτύου, την επαναξιοποίηση των ορεινών βοσκοτόπων (ας θυμηθούμε τον Κ. Δ. Καραβίδα, που θεωρούσε τους ορεινούς λειμώνες μέγιστο εθνικό κεφάλαιο) και τις νέες χρήσεις του βουνού, οι οποίες φαίνεται να προωθούνται μέσω της κοινής αγροτικής πολιτικής στην Ευρώπη, ανοίγουν άγνωστες μέχρι τώρα προοπτικές ως προς τον απεγκλωβισμό της περιοχής και την ανάπτυξη μιας πολυσχιδούς και αποδοτικής οικονομίας. Οι διασυννοριακές συνεργασίες (άτυπες ή θεσμοποιημένες) πληθαίνουν από μέρα σε μέρα, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στην παραγωγή αλλά και τις πολιτισμικές διεργασίες. Οι εγκαταστάσεις, παροδικές και μόνιμες, αλλοδαπών πληθυσμών, όπως και η αύξουσα τάση επανάκαμψης των Ηπειρωτών στην πατρώα γη (μέσω κυρίως της έντονης κινητικότητας ανάμεσα στην πόλη και το χωριό που χαρακτηρίζει την εσωτερική μετανάστευση), υπόσχονται νέο σφρίγος και ζωτικότητα στον πληθυσμό.

Γύρω από τους τρεις πιο πάνω άξονες (ορεινότητα, μεθοριακότητα, κινητικότητα) διαρθρώνονται και δένουν σε ένα συνεκτικό όλο οι εννέα εργασίες που συγκεντρώνει ο ανά χείρας τόμος. Η ιδιαίτερη έμφαση την οποία αποδίδει ο κάθε συνεργάτης σε ένα από τα εν λόγω «κλειδιά» ως προς την προσέγγιση χώρου και κοινωνίας στην Ήπειρο επιτρέπει την ταξινόμηση των κειμένων σε τρεις ενότητες, όμως η πραγμάτευση της ιδιαίτερης θεματικής κάθε άλλο παρά αποκλείει αναφορές και στις υπόλοιπες, έτσι ώστε το σύνολο να καλύπτει κατά τον πιο ικανοποιητικό τρόπο το συνθετικό στόχο αυτού του αφιερώματος.

Η πρώτη ενότητα (*Η υπέρβαση των γεωφυσικών καταναγκασμών*) ανοίγει με την παρουσίαση της γεωμορφολογικής σύστασης της περιοχής σε συσχέτισμό με τις μεταβολές που υφίσταται το ορεινό οικιστικό δίκτυο στη διάρκεια του αιώνα. Ακολουθούν δύο άρθρα που εστιάζουν στους εξωγενείς αφενός και τους ενδογενείς αφετέρου όρους επιβίωσης και ανάπτυξης της ορεινής κοινωνίας, όπως αυτοί διαμορφώνονται υπό την επίδραση τόσο των πρόσφατων εξελίξεων όσο και των ιστορικοπολιτισμικών διεργασιών. Οι προσεγγίσεις ως προς τις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες του περιβαλλοντολόγου και του κοινωνικού ανθρωπολόγου διασταυρώνονται εδώ με τις καταγραφές ως προς τις «φυσικές» δομές του γεωγράφου, με ευτυχή απόληξη όχι μόνο την πληρέστερη κατανόηση των αλληλεπιδράσεων χώρου και κοινωνίας, αλλά και την αποτελεσματική αναίρεση των μύθων και των στερεότυπων που κυριαρχούν έως τις μέρες μας σχετικά με το ορεινό στοιχείο.

Η χαρτογραφική κατόπτευση της δημογραφικής πορείας των ορεινών οικισμών της Ηπείρου που πραγματεύεται η ερευνητική ομάδα του ΑΠΘ (Ν. Καρανικόλας, Π. Λαφαζάνη, Μ. Μυρίδης και Δ. Ράμναλης) εκβάλλει σε διπλό αποτέλεσμα, ερευνητικό και μεθοδολογικό: από τη μια πλευρά η παρακολούθηση, καταγραφή και οπτικοποίηση της χωροχρονικής εξέλιξης των οικισμών μάς πληροφορούν για την καταστροφική δημογραφική πορεία του ορεινού χώρου, όπως τη δίνουν οι ανά δεκαετία απογραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας, από την άλλη η δημιουργία ενός Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών των Ορεινών Οικισμών της Ελλάδας, στη βάση των παλαιών ΟΤΑ, επιτρέπει την αυτοματοποιημένη μονοσήμαντη ταύτιση καθενός οικισμού, σε τρόπο ώστε να

γίνεται δυνατή η παρακολούθηση των μεταβολών από τις αρχές του αιώνα έως σήμερα. Η ανάλυση φέρνει στο φως τις δύο κρίσιμες περιόδους του Εμφυλίου και της μαζικής μετανάστευσης (1940-1950 και 1961-1971), φαινόμενα βεβαίως κατεξοχήν κοινωνικά και εθνικής εμβέλειας, ως προς τη σημερινή διαμόρφωση του ορεινού δικτύου των οικισμών στην Ήπειρο.

Η εργασία του Λ. Λουλούδη πάνω στις «υπερτοπικές συνέργειες», όπως τις ονομάζει, για την αναβάθμιση στις σημερινές συνθήκες του «τραγικού» έως τώρα ορεινού κόσμου προτείνει τρεις εν δυνάμει αξιοποιήσιμους παράγοντες που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τους υφιστάμενους μηχανισμούς επιβίωσης και αντίστασης στη φθορά των ορεινών μικροκοινωνιών: τις νέες χρήσεις των οποίων γίνεται αντικείμενο το βουνό ως χώρος ψυχαγωγίας, άθλησης και εκπαίδευσης, τον επαναπροσανατολισμό της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής προς την κατεύθυνση μιας πολυλειτουργικής αγροτικής απασχόλησης και τη μαζική εισροή ξένης εργατικής δύναμης που μειώνει σημαντικά το κόστος παραγωγής, ιδιαίτερα στην κτηνοτροφία. Οι σκέψεις που διατυπώνει ο συγγραφέας συνδυάζουν τα αποτελέσματα των επιτόπιων εμπειρικών ερευνών της τελευταίας δεκαετίας με τα πρόσφατα δεδομένα όσον αφορά στις προσλήψεις, καταναλωτικές συνήθειες, στρατηγικές ανάπτυξης και γεωπολιτικές ανακατατάξεις, αναδεικνύοντας το πρωτείο του ανθρώπινου παράγοντα απέναντι στους φυσικούς καταναγκασμούς.

Εξίσου πρόσφορα επιχειρήματα ως προς το τελευταίο αυτό σημείο αναπτύσσει στο άρθρο της η Κ. Μπάδα, εξετάζοντας όμως, αυτή τη φορά, τις τοπικές (ιστορικές και πολιτισμικές) παραμέτρους που συγκροτούν την εσωτερική δυναμική επιβίωσης της ορεινής κοινωνίας και υπόσχονται νέες προοπτικές ανάπτυξης. Έξοχα παραδειγματική περίπτωση, το Ζαγόρι, χάρη στην κοινωνική ιστορία του και την «πολλαπλώς σήμερα διαπραγματεύσιμη» πολιτισμική του φυσιογνωμία, έχει επινοήσει ιδιαίτερες λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης στην ευρύτερη κοινωνία, τέτοιες που να συνιστούν ανοιχτή πρόκληση απέναντι στον ορθολογισμό των αρμοδίων για τις κατευθύνσεις της αγροτικής πολιτικής, αλλά και τους περιορισμούς που επιτάσσουν οι περιβαλλοντικές συνθήκες. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει κανείς ότι εξαιτίας ακριβώς αυτών των συνθηκών η κοινωνία του Ζαγοριού ανέπτυξε ανά τους αιώνες μια δυναμική που της επέτρεψε να ευημερήσει στο παρελθόν, να επιζεί σήμερα και να προσδοκά, με ικανές πιθανότητες επιτυχίας, μια βιώσιμη ανάπτυξη στο μέλλον. Η ικανότητα προσαρμογής, η έφεση προς την κινητικότητα και το συμβιωτικό πνεύμα αποτελούν πολύτιμα κληροδοτήματα πάνω στα οποία θα στηριχθεί η οποιαδήποτε πολιτική εναλλακτικής τοπικής ανάπτυξης.

Οι πιο πάνω εργασίες, καρπός επιτόπιας παρατήρησης και θεωρητικού στοχασμού, επιβεβαιώνουν την αντίληψη ότι ο ορεινός χώρος είναι πριν από όλα κοινωνικό προϊόν και αντικρούουν κατά τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ιδεολογήματα, παλαιά και νεότερα, έμμονες ιδέες και μύθους αναφορικά με τις ορεινές κοινωνίες. Βέβαια η αρχή του γεωγραφικού ντετερμινισμού που υποστήριζε ο F. Ratzel και οι επίγονοί του απορρίπτεται πια σήμερα από το σύνολο σχεδόν της επιστημονικής κοινότητας, μολοντί κάποια ίχνη της φαίνονται να ενεργούν ακόμη, υπογείως, στη συλλογική συνείδηση. Ωστόσο άλλα στερεότυπα έρχονται να πάρουν τη θέση της για να «εξηγήσουν» την ενδημούσα «καθυστέρηση» της ορεινής κοινωνίας, στερεότυπα που παραπέμπουν, θα λέγαμε, σε ένα είδος πολιτισμικού ή πολιτικού νεοντετερμινισμού και τα οποία νομιμοποιεί, με «ορθολογιστικά επιχειρήματα», ο νεοφιλελεύθερος λόγος. Σύμφωνα με αυτόν, οι αύξουσες ανι-

σομέρειες μεταξύ προηγμένων και προβληματικών περιοχών, κάθε άλλο παρά συνιστούν ιστορικό παράγωγο της επιβολής των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Οφείλονται αποκλειστικά στον πολιτισμικό και τον πολιτικό παράγοντα: «οπισθοδρομικές νοοτροπίες», «αρχαϊκοί κοινωνικοί θεσμοί», «αυταρχικές δομές εξουσίας», «απουσία ατομικού πνεύματος», «προσωποπαγείς κοινωνικές σχέσεις», μ' ένα λόγο στις περιφημες περιφερειακές «ιδιαιτερότητες». Όπως σωστά υπογράμμιζε κάποτε ο Semir Amin, η φιλελεύθερη σκέψη περί υπανάπτυξης αποκλείει, παραδόξως, οποιαδήποτε αναφορά στον οικονομικό παράγοντα. Και γνωρίζουμε όλοι ότι η «πόλωση» (που άλλοι ονομάζουν «παγκοσμιοποίηση»), υπεύθυνη για την οικονομική καθήλωση της περιφέρειας, δεν εξηγείται από την αντίσταση του πολιτισμικού ή του πολιτικού παράγοντα αλλά από τους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Σε ανάλογες μυθοποιητικές κατασκευές οδηγούν και οι αντιλήψεις σχετικά με την «εσωστρέφεια», την «απόρριψη της καινοτομίας», το «συντηρητισμό» και την «αναδίπλωση στον εαυτό της» που χαρακτηρίζουν δήθεν την ορεινή κοινωνία και εμποδίζουν την επαφή με τον έξω κόσμο, την αποδοχή της ετερότητας ή τη διάδοση των δημοκρατικών θεσμών. Αλλά ο Κ. Δ. Καραβίδας, για να αναφερθούμε και πάλι σ' αυτόν το σκαπανέα των αγροτικών μελετών στη χώρα μας, δεν επαινεί με τα πιο θερμά λόγια το ανοιχτό πνεύμα του Έλληνα «αστο-χωρικού» και, ειδικότερα για τον ορεινό χώρο, δεν προσομοιάζει τους ορεσίβιους («ναυτικούς των βουνών») με τους νησιώτες («αγωγιάτες της θάλασσας»); Δεν είναι γνωστό από τα πανάρχαια χρόνια ότι το βουνό όπως και η θάλασσα ενώνουν αντί να χωρίζουν τους ανθρώπους; Από την πλευρά του, ο F. Braudel, βαθύς γνώστης της ορεινής Μεσογείου, δεν πιστοποιεί ότι τα βαλκανικά όρη λειτούργησαν ανέκαθεν ως «καταφύγιο για τις ελευθερίες, τους ισονομικούς θεσμούς, τις δημοκρατίες των χωρικών»; Η ηγεμονία του δυτικού «εκσυγχρονιστικού» λόγου πάνω στους υπόλοιπους, που με τόση οξυδερκεια πραγματεύεται σε πρόσφατη μελέτη της η S. Bessis, εξηγεί κατά μεγάλο μέρος τις εν λόγω ιδεοληψίες.

Η επόμενη ενότητα του αφιερώματος (*Από την απομόνωση στην επικοινωνία*) αναφέρεται στο στοιχείο της μεθοριακότητας και τις διασυνοριακές σχέσεις με την Αλβανία όπως διαμορφώνονται στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Περιλαμβάνει μια επιστημολογική ανάλυση της έννοιας του συνόρου, στις ιστορικές, φιλοσοφικές και εμπειρικές της διαστάσεις, και δύο εθνολογικά κείμενα που συνοψίζουν τα αποτελέσματα πρόσφατων επιτόπιων ερευνών πάνω στις διασυνοριακές μετακινήσεις, από τη μια (Κόνιτσα) και από την άλλη (Lunxhëri) πλευρά της μεθοριακής γραμμής. Εδώ τα διδάγματα της πολιτικής φιλοσοφίας επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα ευρήματα της ανθρωπολογικής παρατήρησης αναφορικά με τη ρευστότητα, την αοριστία και τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας.

«Κάνω ένα βήμα και είμαι... αλλού», λέει ο ήρωας σε κάποιο κινηματογραφικό έργο του Θ. Αγγελόπουλου, εκφράζοντας με τον τρόπο του την καταλυτική ισχύ της οριοθέτησης στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Το κείμενο του Α. Fuga αναλαμβάνει να αποδείξει με πειστική επιχειρηματολογία ότι το εννοιολόγημα, παρά την ιστορικότητα (δηλαδή τη σχετικότητα) των χρήσεών του στη φιλοσοφία, τη γνωσεολογία, τις κοινωνικές επιστήμες (ιδιαίτερα την πολιτειολογία), όπως και στις τρέχουσες πρακτικές και αντιλήψεις, διατηρεί στο ακέραιο τη λειτουργικότητά του ακόμη και σήμερα, εποχή της λεγόμενης «ανοιχτής κοινωνίας», του «πλανητικού χωριού» και της ισοπεδωτικής ολοποι-

ησης. Η οικουμενική λογική δεν δείχνει να θριαμβεύει επάνω στις λογικές της εντοπιότητας, επαναπροσδιορισμοί και ανασχηματισμοί κάθε είδους κάνουν συνεχώς την εμφάνισή τους. Εξάλλου το σύνολο είναι πάντοτε το «αναγκαίο κακό» ώστε να μπορούν να λάβουν μορφή, διάρθρωση και σχήμα (με ένα λόγο, να οργανώνονται) οι «περιοχές» όχι μόνο της γνώσης, της λογικής και της εμπειρίας, αλλά και του πολιτισμού, της οικονομίας, της πολιτικής και της ιδεολογίας. Αρκεί να ενεργεί ως δυναμική ταυτοποιητικών διαδικασιών που προτάσσουν τη διαφορικότητα απέναντι στις διακρίσεις, την επικοινωνία και τη συνεννόηση απέναντι στους φραγμούς και τα τείχη.

Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας, που μελετούν οι Β. Νιτσιάκος και Κ. Μάντζος, τεκμηριώνει κατά τον καλύτερο τρόπο την εν λόγω δυναμική του συνόρου. Το εύρος, η πυκνότητα και η πολυμορφία των δεσμών που αναπτύσσονται ένθεν και εκείθεν της μεθοριακής γραμμής μετά το «βίαιο άνοιγμα» των συνόρων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τη μαζική μετακίνηση Αλβανών μεταναστών προς την Ελλάδα που ακολουθεί δεν αποκαθιστά μόνο την ιστορική ενότητα της ευρύτερης περιοχής, δημιουργεί επίσης και ένα ιδιόμορφο «κοινωνικό πεδίο» μεθοριακότητας, ένα «δι-εθνικό χώρο» που μεταβάλλει την παραδοσιακή μετανάστευση σε «δια-μεταναστευτική» κινητικότητα, επιτρέποντας την ταυτόχρονη κοινωνική ύπαρξη του ατόμου τόσο στον τόπο προέλευσης όσο και στον τόπο υποδοχής. Οι συγγραφείς εξετάζουν διεξοδικά το είδος απασχόλησης, τη γεωγραφική προέλευση, την εθνολογική φυσιολογία, τους στόχους και το βαθμό ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία των μεταναστών, ακόμη την πολλαπλότητα των ανταλλαγών, τις επιγαμίες και τις ταυτοποιητικές στρατηγικές, που συντελούν στη συγκρότηση ενός χώρου παραπληρωματικών λειτουργιών: βελτίωση των όρων διαβίωσης και δυνατότητες ανάπτυξης της γενέτειρας από την πλευρά των μεταναστών, αλλά και κάλυψη των κενών που δημιουργεί η δημογραφική αποψίλωση, η γήρανση πληθυσμού και η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού στην περιοχή της Κόνιτσας.

Παρόμοιο είναι και το ερευνητικό αντικείμενο του G. de Rapper, με τη διαφορά πως εδώ ο χώρος παρατήρησης μετατίθεται από την άλλη μεριά της μεθορίου και η έμφαση δίνεται λιγότερο στις σχέσεις ή τα δίκτυα και περισσότερο στις λειτουργίες της κοινωνικής μνήμης και τους ανασχηματισμούς της πολιτισμικής ταυτότητας ως προς τη διαμόρφωση των σύγχρονων μεταναστευτικών πρακτικών. Πρόκειται για τη Lunxhëri, ομάδα χωριών της κοιλάδας του Δρίνου, απέναντι από το Αργυρόκαστρο, που διακρίνει ισχυρή μεταναστευτική παράδοση, τουλάχιστον ισοδύναμη με αυτήν των χωριών της Ηπείρου. Μέσω της επεξεργασίας γενεαλογικών δένδρων και βιοϊστοριών, ο συγγραφέας ανασυνθέτει την ιστορία του kurbet (κουρμπέτι, μετανάστευση) και τη λειτουργία του στις σύγχρονες αναπαραστάσεις, αναλύοντας σε βάθος τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς που υφίστανται οι εθνικές αλλά και οι εθνικές ταυτότητες των διαφόρων ομάδων που κατοικούν την περιοχή: «αυτόχθονες», μουσουλμάνοι, Βλάχοι. Την ασάφεια και διαπερατότητα των πολιτισμικών οριοθετήσεων τις οποίες διαπιστώνει ο ερευνητής για την πριν το 1912 εποχή ακολουθεί η αποκρυστάλλωση των εντάξεων στη μια ή την άλλη συλλογικότητα της περιόδου στερέωσης του κράτους-έθνους (1912-1990), και αυτή η τελευταία δίνει τη θέση της κατά την τρέχουσα δεκαετία σε ένα γενικευμένο «μαστόρεμα» των ταυτοτήτων στη βάση των δυνατοτήτων πρόσβασης στην ελληνική αγορά εργασίας.

Όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η διασταύρωση της επιστημολογικής προσέγγισης με την εμπειρική έρευνα όχι μόνο προσκομίζει πλούσια

στοιχεία για την κατανόηση ενός ιδιαίτερα πολύπλοκου θέματος, αλλά και φέρνει στην επιφάνεια όψεις, καμιά φορά ανυποψίαστες, των σύγχρονων μεταλλαγών στο χώρο του στοχασμού όσο και σ' αυτόν της παρατήρησης. Οι πολλαπλές χρήσεις του εννοιολογήματος «μεθόριος» (στο πεδίο της γνωσεολογίας όπως και των κοινωνικών πρακτικών) πείθουν ότι οι διαχωριστικές γραμμές, οι κατηγοριοποιήσεις, οι ταυτοποιητικές διαδικασίες, οι ονοματοθεσίες, δεν μπορεί παρά να προκύπτουν (ως «αναγκαία κακά») από μια σειρά «λειτουργικών συμβιβασμών». Ο R. Barthes δεν υποστήριζε ότι κάθε ταξινόμηση συνιστά κατ' ανάγκην και έναν καταπιεστικό μηχανισμό; Προχωρώντας μάλιστα το συλλογισμό ως τις έσχατες λογικές του συνέπειες, δεν διαπίστωνε με τρόπο πως και η ίδια η γλώσσα είναι το λίκνο όλων των φασισμών; Πρόκειται άραγε για επάνοδο στην αρχέγονη αντίληψη του ενός, συνεχούς και αδιαίρετου, κοινωνικού και επιστημονικού αντικειμένου, ή απλώς για «αναστοχαστικό» εγχείρημα (στο φως της εδραιωμένης πια διαπίστωσης ότι όλοι οι ετεροπροσδιορισμοί εκφράζουν αναγκαστικά μια σχέση εξουσίας), με άλλα λόγια για υποκατάσταση των καθιερωμένων οριοθετήσεων, τομών ή ρήξεων από νέους, περισσότερο προσαρμοσμένους στις ανάγκες του καιρού μας; Το τραγικό αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί το φιλοσοφικό στοχασμό και την κοινωνική δράση η ταυτόχρονη αποδοχή και απόρριψη της αρχής του ορίου δεν αίρεται παρά με την αναγνώριση της πιο πάνω αρχής του «λειτουργικού συμβιβασμού», άρα των συνεχών αναπροσαρμογών και αναδομήσεων. Γιατί, βέβαια, ως προς την κοινωνική δράση, τι θα ήταν ένας κόσμος χωρίς σύνορα, ένας κόσμος απόλυτα ομοιόμορφος, όπως κάποιες σύγχρονες τάσεις φαίνονται να διαγράφουν (παγκοσμιοποίηση, κλωνοποίηση); Από την άλλη πλευρά, στο επιστημολογικό πεδίο πώς μπορούμε να φανταστούμε τη γνώση χωρίς εσωτερικές κατηγοριοποιήσεις, διαιρέσεις και ονοματοθεσίες; «Φιλοσοφικά και ηθικά», γράφει ο A. Fuga, «ένας κόσμος χωρίς σύνορα είναι αδύνατος». Πρόκειται για κόσμο «χωρίς εσωτερική απεικόνιση, για το απόλυτο Μηδέν».

Διαρκής λοιπόν αναδιαπραγμάτευση των κάθε λογής συνόρων στη βάση αργόσυρτων διαδικασιών όπου συνεργούν αναπάντεχες στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων και πολύπλοκοι συσχετισμοί δυνάμεων. Στην αέναη ανασηματοδότηση λέξεων και εννοιών αντιστοιχεί ο πρωτεύικός μετασχηματισμός πολιτισμικών και πολιτικών μορφωμάτων. Έτσι μόνο γίνονται κατανοητές οι ταυτοποιητικές διαδικασίες που μελετούν οι G. de Rapper, K. Μάντζος και B. Νιτσιάκος στη Lunxhëri και την Κόνιτσα, με αυτό τον τρόπο επίσης μπορούμε να ερμηνεύσουμε πώς ο «βαθμός συμμετοχής στην εξωτερική κοινωνία» συνιστά το κατεξοχήν συμβολικό κεφάλαιο των Ζαγοριανών και των Lunxhotes (K. Μπάδα, G. de Rapper). Οι παλαιές αξίες εκφράζονται από νέες δομές και οι παλαιές δομές ντύνουν νέες αξίες, παιχνίδι μέσω του οποίου, για να θυμηθούμε τον M. Sahllins, πραγματοποιείται η κίνηση της ιστορίας.

Μένει η προβληματική της εδαφικότητας, της επικράτειας, των εθνικών συνόρων, ζήτημα αλλιώς κρίσιμο, απέναντι στο οποίο ο ερευνητής είναι (και οφείλει να είναι) ιδιαίτερα προσεκτικός. Αυτό, στο μέτρο που η επαναχάραξη των ορίων στο πεδίο της γλώσσας, των εννοιών και των πολιτισμικών σχηματισμών υπάγεται στα υπόγεια ρεύματα της ιστορίας και τους μηχανισμούς της συλλογικής συναίνεσης, και η μεταβολή στα πολιτικά σύνορα προϋποθέτει την ωμή βία και την επιβολή του νόμου του ισχυροτέρου, μεταφράζεται απαρέγκλιτα σε οδύνη, καταστροφές, δάκρυα, αίμα και μαζικούς εκπατρισμούς. Θα έλεγε κανείς πως το πρόβλημα δεν ανήκει πια παρά στη δικαιοδοσία των ιστοριογράφων, ωστόσο η διεθνής πραγματικότητα δείχνει ότι το πράγμα είναι όσο πο-

τέ επίκαιρο. Οι πιο πάνω αναλύσεις έχουν επαρκή επίγνωση του κινδύνου που συνεπάγεται το δίλημμα του συνόρου: ναι στη μεθόριο εφόσον λειτουργεί ως σταυροδρόμι (χώρος συνεργασίας και γόνιμων ανταλλαγών, όπως για παράδειγμα το Intereg II, στο οποίο αναφέρεται η Κ. Μπάδα) και όχι ως βάση για την ανέγερση φρουρίων προς προστασία ή άλωση, ναι στη διαφορετικότητα και την ταξινόμηση όταν δεν νομιμοποιούν διακρίσεις και ιεραρχίες, ναι τέλος στις ταυτοποιητικές διεργασίες και την ονοματοθεσία με τον όρο ότι δεν εγγράφονται στο λόγο (και τις πρακτικές) του ισχυροτέρου.

Σε οργανική διασύνδεση με τις δύο πρώτες, η τρίτη ενότητα του τόμου (*Το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού»*) εξετάζει το φαινόμενο της έντονης κινητικότητας του ηπειρώτικου πληθυσμού. Φαινόμενο κοινό βέβαια στις απανταχού ορεσίβιες κοινωνίες, που εδώ όμως παρουσιάζει ξεχωριστή σημασία, αφού χάρη σ' αυτό η κοινωνία της Ηπείρου γνώρισε την ακμή της στο παρελθόν και επιζεί σήμερα. Τα κείμενα που ακολουθούν εμβαθύνουν σε τρεις διαφορετικές όψεις αυτής της κινητικότητας: την παραδοσιακή ημινομαδική κτηνοτροφία της οποίας οι μετακινήσεις κάλυπταν πριν τον τελευταίο πόλεμο σημαντικές αποστάσεις μεταξύ Ηπείρου και νότιας Αλβανίας συνδυάζοντας επίσης εμπορικές και μεταγωγικές δραστηριότητες, τις εγκαταστάσεις, παροδικές ή μόνιμες, στην Ευρώπη έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ορεσίβιων βιοτεχνών και εμπόρων (ιδιαίτερα ραπτών και καποτάδων) και τις ενδοελλαδικές μετακινήσεις των Ηπειρωτών ανάμεσα στο αστικό κέντρο και το χωριό κατά τη διάρκεια της τριακονταετίας 1961-1991, όπως καταγράφονται μέσω της ψήφου των λεγόμενων ετεροδημοτών.

Η λεπτομερής περιγραφή την οποία αφιερώνει ο Ε. Αλεξάκης στις μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων τσελιγκάδων του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτέ) στο Πωγώνι επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς την ιστορία της εγκατάστασης και των δραστηριοτήτων από τον 19ο αιώνα των Φρασαριωτών Βλάχων κτηνοτρόφων του βορειοανατολικού άκρου της Ηπείρου, απέναντι από τα χωριά του Αργυροκάστρου: καταγωγή, εθνολογική ένταξη, σχέσεις με τις γειτονικές πολιτισμικές ομάδες, κτηνοτροφικές τεχνικές και κατασκευές, τύπος ημινομαδικής μετακίνησης, οικονομία, οργάνωση της παραγωγικής μονάδας, διαδρομές και περιοχές χειμαδιών ή θερινών λιβαδιών. Έως και την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πολυάριθμα τσελιγκάτα με μεγάλα κοπάδια προβάτων κυκλοφορούν χειμώνα-καλοκαίρι στο εσωτερικό μιας ευρύτατης ζώνης μεταξύ Ηπείρου και νότιας Αλβανίας, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πολύπλευρων δεσμών με τους «ομο-εθνοτικούς» πληθυσμούς από την άλλη πλευρά των συνόρων (ανταλλαγές, συγγένειες, διπλή εκπαίδευση σε αλβανικά και ελληνικά σχολεία). Το κλείσιμο των συνόρων μετατρέπει τον ημινομαδισμό σε μεταβατική κτηνοτροφία, μειώνει δραστικά τον αριθμό των ζώων και οδηγεί σημαντικό μέρος των κατοίκων στη μετανάστευση. Μόνο κατά την τελευταία δεκαετία η κτηνοτροφία θα τονωθεί κάπως (χάρη στις επιδοτήσεις και την εργασία Αλβανών λαθρομεταναστών) και οι Βλάχοι της Ηπείρου θα ξαναβρουν τους παλιούς δεσμούς με τους Βλάχους της Αλβανίας.

Διαφορετική είναι η κινητικότητα των Συρρακιωτών εμπόρων και βιοτεχνών από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, που μελετά ο Ε. Αυδίκος στη βάση ενός χειρογράφου το οποίο εντόπισε κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στην Πρέβεζα. Ο συγγραφέας του χειρογράφου, τραπεζικός υπάλληλος στην πόλη αυτή την περίοδο του μεσοπολέμου, καταγράφει με σχολαστική ακριβολογία τις γενεαλογίες, τις μετακινήσεις και τις επαγγελματικές επιτηδεύσεις

των συγχωριανών του που ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες πόλεις της Ανατολικής και της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως την Ιταλία. Φλογερός υπέρμαχος της ελληνικότητας των βλαχόφωνων πληθυσμών της περιοχής, αναλαμβάνει να περισώσει τη συλλογική μνήμη του χωριού μέσα από τα έργα και τις ευεργεσίες της συρρακιώτικης εμποροβιοτεχνικής διασποράς. Αντίθετα λοιπόν από την περιπώση του Κεφαλόβρυσου, εδώ έχουμε να κάνουμε με Κουτσόβλαχους (ή Ρουμανόβλαχους, κατά την τρέχουσα ορολογία), των οποίων η ενασχόληση με την ημινομαδική κτηνοτροφία οδηγεί σε επαγγελματικές κατευθύνσεις καθαρά αστικού χαρακτήρα. Ωστόσο τα σημαντικά κεφάλαια που συσσωρεύουν οι επιτυχημένοι Συρρακιώτες στις πόλεις της Ιταλίας και αλλού δεν θα αξιοποιηθούν ποτέ παραγωγικά, θα κατευθυνθούν κατ' αποκλειστικότητα προς επενδύσεις συμβολικού κεφαλαίου στη γενέτειρα. Εξάλλου οι γεωπολιτικές ανατροπές στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και οι σκληροί ενδοσυρρακιώτικοι ανταγωνισμοί θα προκαλέσουν γρήγορα την παρακμή της «μάλλινης οικονομίας» του Συρράκου.

Η εργασία του Σ. Δαμιανάκου με την οποία κλείνει το ανά χείρας αφιέρωμα επανέρχεται από μια άλλη σκοπιά στην προβληματική της διπλής κοινωνικής ένταξης του μετανάστη καθώς και στη συζήτηση περί της σχετικότητας κατηγοριοποιήσεων και ονοματοθεσιών που θίγουν κάποια από τα πιο πάνω κείμενα. Ξεκινώντας από το «δημογραφικό παράδοξο» που παρουσιάζει η πλειονότητα των χωριών της Ηπείρου, ότι δηλαδή επιμένουν να επιζούν παρά τις αντίθετες προβλέψεις των οικονομολόγων και τις διαπιστώσεις της στατιστικής, ο συγγραφέας επιχειρεί να δει από κοντά τις δύσκολες σχέσεις που διατηρεί η κοινωνιολογική έρευνα με τις στατιστικές εννοιολογήσεις και να ερμηνεύσει την υπεροχή της τοπικής απέναντι στην κυρίαρχη λογική. Η ανάλυση, ποιοτική και ποσοτική, δείχνει ότι η αγροτική έξοδος στο Νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1961 και 1991 δεν έχει το χαρακτήρα της πλήρους και οριστικής εγκατάλειψης του χώρου προέλευσης που παρατηρήσαμε στις δυτικές εκβιομηχανισμένες κοινωνίες (βάσει του οποίου η ΕΣΥΕ κατασκευάζει τα απογραφικά εργαλεία της), και, επίσης, ότι η λογική της εντοπιότητας υποχρεώνει στην αναθεώρηση της κρατούσας αντίληψης ως προς τις έννοιες «αγροτική» και «αστική» κοινωνία. Μέσω της καταμέτρησης, χαρτογράφησης και διασταύρωσης με άλλες μεταβλητές (στο επίπεδο των προκαποδιστριακών ΟΤΑ) της ψήφου των ετεροδημοτών γίνεται δυνατή η αποτίμηση των πραγματικών δημογραφικών μεταβολών, όπως και του «αγροτο-αστικού συνεχούς» στις διαφοροποιήσεις τους στο εσωτερικό του νομού αναλόγως της ιστορικοπολιτισμικής συνάφειας κάθε περιοχής.

Με τον ίδιο τρόπο που τα κείμενα στις προηγούμενες ενότητες αμφισβητούν μύθους και στερεότυπα πάνω στις έννοιες της ορεινότητας και του συνόρου, έτσι και οι αναλύσεις αναφορικά με την κινητικότητα του Ηπειρώτη συμβάλλουν αποτελεσματικά στο να διαλυθούν τα διαφορούμενα, οι αμφισημίες και οι απαξιωτικές εκτιμήσεις που κυριαρχούν στο σημείο αυτό. Η σταθερή εστία, οι εδραίες δραστηριότητες και το δέσιμο με τη γη ανέκαθεν επαινέθηκαν και θεωρήθηκαν ως απόδειξη σεβασμού στο νόμο, εχέγγυο νοικοκυροσύνης και πατριωτισμού. Ο Η. Mendras μάλιστα έφτασε κάποτε να αποδώσει τη γένεση του σύγχρονου κράτους-έθνους στον παροιμιώδη δεσμό που καθήλωνε τους χωρικούς στο έδαφος κατά τη διάρκεια της φεουδαρχίας. Όμως αυτούς ακριβώς τους χωρικούς λιοδορεί, για την εποχή μας, ο Georges Brassens τραγουδώντας: «Δεν βγαίνουν από την τρύπα τους παρά για να πεθάνουν στον πόλεμο». Αντίθετα, η μετανάστευση, η μεταβατικότητα, η μετακίνηση ταυτίζονται στο συλλογικό φαντασιακό με την παρέκκλιση, την αστάθεια, τον τυχοδιωκτισμό, προκαλούν καχυποψία και φόβο, ιδιαίτερα στην

εξουσία. Οι φερέοικοι ποιμένες υπήρξαν ο διαρκής πονοκέφαλος όλων των κυβερνήσεων από συστάσεως ελληνικού κράτους, έως ότου η μεταξική νομοθεσία κατόρθωσε επιτέλους να τους καταχωρίσει στα δημοτολόγια κάποιας κοινότητας και με αυτό τον τρόπο να ελέγξει τις κινήσεις και τις δραστηριότητές τους. Γνωρίζουμε ωστόσο πως η ανυποταξία τροφοδότησε πάντοτε τις υποσχέσεις ελευθερίας στη χώρα μας. Όσο για το δεσμό με την πατρώα γη, γνωρίζουμε επίσης πως η ξενιτιά ακριβώς είναι για τον Ηπειρώτη το πιο πρόσφορο μέσο έκφρασης αγάπης και αφοσίωσης απέναντι στον τόπο του. Κάθε χωριό στην Ήπειρο έχει να καυχάται για τις δωρεές και τις ευεργεσίες των ξενιτεμένων παιδιών του.

Η φτώχεια, η ανέχεια και η εξαθλίωση ως κινητήριες δυνάμεις του εκπαιρισμού είναι ένας άλλος ευρέως διαδεδομένος μύθος. Εντούτοις όλες οι έρευνες έως τώρα συμπίπτουν στη διαπίστωση πως η μετακίνηση (εποχική, πρόσκαιρη ή μόνιμη) αφορούσε τα εύπορα κυρίως στρώματα του πληθυσμού. Οι τσελιγκάδες του Κεφαλόβρυσου συγκέντρωναν σεβαστές περιουσίες χάρη στον ημινομαδικό χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τους. Το ίδιο και οι εμπορεύμενοι και βιοτέχνες από το Ζαγόρι και το Συρράκο, που σχημάτιζαν ανθούσες παροικίες στη Δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Άλλωστε, κατά παράδοση, ο εκπαιρισμός δεν αντιπροσώπευε την καταξίωση στην κοινωνική ιεραρχία; Η παρακμή θα έρθει αργότερα, όταν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις θα επιβληθούν εξ ολοκλήρου πάνω στις εμπορευματικές σχέσεις και τις πατροπαράδοτες τέχνες. Όταν ο μετανάστης αντικαταστήσει τον ξενιτεμένο. Όσο και αν η μνήμη εξωραΐζει το παρελθόν, οι Lunxhotes δεν έχουν άδικο να συγκρίνουν απαξιωτικά τη σημερινή μετανάστευση με το παλιό «κουρμπέτι».

Τρίτη, τέλος, ψευδής απεικόνιση, η οριστική εγκατάλειψη της γενέτειρας που μεταφράζουν οι δεκαετίες απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ. Η δημογραφική «κατάρρευση» που εμφανίζεται με αυτό τον τρόπο είναι κατά μεγάλο μέρος πλασματική, εφόσον αγνοείται ο υβριδικός χαρακτήρας του Ηπειρώτη, ιδιαίτερα, αγρότη, η διπλή ένταξή του στην κοινωνία της πόλης και την κοινωνία του χωριού (ένταξη ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και πολιτισμική), το συνεχές πηγαίνελα ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και τον τόπο καταγωγής. Η μικροδημογραφική ανάλυση μέσω της επιτόπιας έρευνας αλλά και η μακροσκοπική προσέγγιση του φαινομένου δείχνουν ότι η δυσχέρεια να χαραχθεί μια σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ «αστικού» και «αγροτικού» πληθυσμού συμβάλλει αποφασιστικά στην επιβίωση και την αναπαραγωγή της τοπικής κοινωνίας.

Κλείνοντας αυτό το εισαγωγικό σημείωμα, δεν θα ήταν ίσως άσχοπη μια επάνοδος στην προβληματική της ανάπτυξης η οποία φαίνεται να απασχολεί, ρητά ή άρητα, πολλούς συνεργάτες του παρόντος τόμου. Βεβαίως, πρόκειται για παλαιά και πάγια διάσταση των μελετών που έχουν αφιερωθεί έως σήμερα στην Ήπειρο. Εκείνο που αλλάζει, και είναι σημαντικό, εγγράφεται στη νέα οπτική υπό την οποία αντιμετωπίζεται σήμερα το ζήτημα. Η μονόπλευρη αναφορά στη γεωργοκτηνοτροφική προοπτική εγκαταλείπεται οριστικά, το ίδιο και η έμμονη ιδέα ότι η καθυστέρηση οφείλεται στους γεωγραφικούς κατανγκασμούς, τις οπισθοδρομικές νοοτροπίες και την προσήλωση σε παρωχημένα πολιτισμικά σχήματα. Αντίθετα, γίνεται κοινή συνείδηση η πολυλειτουργική δυναμική ανάπτυξης του αγροτικού χώρου (που δεν ταυτίζεται πια μόνο με το γεωργικό χώρο) και οι περιβαλλοντικές, όπως και οι πολιτισμικές «ιδιαιτερότητες» αναγνωρίζονται ως κατεξοχήν κεφάλαιο για την πρόοδο και την ευημερία του τόπου. Ύστερα από τόσες και τόσες αποτυχημένες προσπάθειες του παρελθόντος, μια νέα δοκιμή θα άξιζε ίσως τον κόπο.¹

1. Ως προς το θέμα της Ανάπτυξης (με άφα κεφαλαίο), ας επιτραπεί στο γράφοντα μια σύντομη εκτροπή προς βιοματικές μνήμες: όταν το 1958, πρωτοετής φοιτητής, επιχειρούσε το παρθενικό ταξίδι του στη μυθική χώρα της επιτόπιας έρευνας (στο πλαίσιο ενός πιλοτικού προγράμματος της Unesco υπό την καθοδήγηση του Η. Mendras), όλα έμοιαζαν να υπόσχονται το πιο λαμπρό μέλλον για την κακοτράχαλη αυτή περιοχή. Το σύνολο των αρμόδιων φορέων του Υπουργείου Συντονισμού είχε κινητοποιηθεί, ξένοι εμπειρογνώμονες και τεχνικοί του γεωργικού εκσυγχρονισμού επισκέπτονταν το χώρο και διατύπωναν ευφρείς προτάσεις, ένα μεγαλεπήβολο Πρόγραμμα Αναπτύξεως Ηπείρου είχε καταρτιστεί και περιέμενε την εφαρμογή του στα τέσσερα επόμενα χρόνια. Μάλιστα, μέσα σε εκείνο το γενικευμένο κλίμα ευφορίας, είχε δημοσιεύσει, σε πολλές συνέχειες, και ένα περιπούδαστο άρθρο στο περιοδικό *Ελληνικά Θέματα* με τον ηχηρό τίτλο «Η Ήπειρος μπορεί να ευημερήσει». Άλλωστε η FAO μόλις είχε κυκλοφορήσει μακροσκελή κατάλογο με «Δείκτες αναπτύξεως», που περιλάμβαναν από τα ελάχιστα ποσοστά των κατά κεφαλήν ιατρών ή τηλεφώνων έως τις παραδεκτές παραμέτρους αναφορικά με το εισόδημα, την εκπαίδευση, την παραγωγικότητα κ.ο.κ. Δεν είχε κανείς παρά να εκτελέσει τη συνταγή. Και βέβαια τότε όλοι θεωρούσαν αυτονόητες τη μαζική εισροή δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων και την εξίσου μαζική συμμετοχή στο Πρόγραμμα του ντόπιου πληθυσμού, που δεν ήρθαν ποτέ. Ποιος θυμάται πια σήμερα το περίφημο εκείνο Πρόγραμμα;